

# ДОННИНГ СИФАТ ХАРАЖАТЛАРИ ВА УЛАР ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Тошкент давлат иқтисодиёт университети  
“Бухгалтерия ҳисоби” кафедраси муdiri,  
и.ф.д. Холбеков Расул Олимович

Мустақиллигимизнинг илк бор куртак отиши давридаёқ биринчи Президентимиз И.А.Каримов, «Ўзбекистон учун, халқимиз учун, иқтисодий мустақиллигимизга эришиш учун ғаллага бўлган эҳтиёжимизни ўз кучимиз билан қондиришнинг аҳамияти ҳақида ортиқча гапиришнинг ҳожати йўқ. Ахир, қачонгача олтинимиз, пахтаимиз эвазига четдан ғалла олиб келамиз. Токи, ғалла мустақиллигига эришмас эканмиз мустақиллик ҳақида гапириш ортиқча»<sup>1</sup> каби жумлаларида дон етиштириш ва аҳолини дон маҳсулотлари билан тўла таъминлаш соҳани ривожлантириш ҳамда бу соҳада иқтисодий ислоҳотларни оғишмай амалга ошириш вазифаларини белгилаб берган эди. Бундай вазифаларни бажаришда бир-бирига боғлиқ икки соҳада иқтисодий ислоҳотларни оғишмай амалга оширишга тўғри келади. Улардан биринчиси, қишлоқ хўжалигида илғор фан-техника ютуқларини қўллаш билан дон етиштиришдаги ҳосилдорликни ошириш, иккинчиси, донни сақлаш ва қайта ишлашда замонавий технологиялар асосида самарадорликка эришишдир.

Донни сақлаш ва қайта ишлашда самарадорликка эришиш бевосита сифат кўрсаткичларига ҳам боғлиқдир. Сифатнинг луғавий маъносига ҳар хил таърифлар берилган бўлиб, жумладан: «Сифат - бу хусусият бўлиб, у шахс ёки нарсанинг барча моҳиятини ўзида намоён қилади. Сифат «Қандай?» деган савол асосида буюмнинг яхши ва ёмон томонларини, ранги ва бошқа хусусиятларини белгилайди»<sup>2</sup>. «Маҳсулот сифати - бу буюмни белгиланган мақсадда фойдаланиш учун яроқлилигини белгиловчи хусусиятлар мажмуидир»<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. – 17 б.

<sup>2</sup> Барамзин С.В. Мастеру о качестве продукции.- М.: «Машиностроение», 1987.- 104 с.

<sup>3</sup> Моисеев А.В. Экономический словарь-справочник рабочего.- М.: Политиздат, 1984.- 240 с.

Сифат ва миқдор кўрсаткичлари бир-бирини инкор қилмайдиган кўрсаткичлар бўлиб, улар кўп ҳолларда тескари мутаносиб равишда муносабатда бўладилар, яъни сифатнинг пасайиши миқдорнинг ўсишига ёки миқдорнинг ўсиши сифатнинг пасайишига олиб келиши мумкин. Айниқса, сифат кўрсаткичлари миқдор кўрсаткичларига кўпроқ ўз таъсирини ўтказади.

Ҳозирги кунда жаҳонда маҳсулотнинг барча ишлаб чиқариш ва техник ҳолатлари сифатини баҳолашда ўн битта кўрсаткичдан фойдаланилади. Шулардан асосий сифат кўрсаткичларига қуйидагилар киради:

- вазифа ва хизмат кўрсаткичлари;
- ресурслардан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари;
- ишончлилиқ кўрсаткичлари;
- ягона ва стандартлаш кўрсаткичлари;
- технологик кўрсаткичлар;
- эстетик кўрсаткичлар;
- экологик ва бошқа кўрсаткичлар.

Келтирилган сифат кўрсаткичларини аниқлаш аниқ маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида намоён бўлади. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнидаги сифат кўрсаткичларини қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- хом ашё ва бутловчи буюмларнинг сифат кўрсаткичлари;
- ишлаб чиқариладиган маҳсулот сифат кўрсаткичлари;
- маҳсулот тайёрлаш жараёнини ифодаловчи, жумладан, технологик жиҳозлар ва ишчилар малакасининг сифат кўрсаткичлари.

Сифат даражаси умумий ва алоҳида кўрсаткичлар билан ҳам белгиланади. Умумий кўрсаткичларга маҳсулот сифатини нисбий таққослаш йўли билан баҳолаш усули киради. Умумий кўрсаткичлар қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

- республикамизда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хорижда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан солиштирилганда;
- маҳсулот намунасининг келажаги белгиланганда;
- анъанавий ва халқаро стандартлар ҳамда техник шароит талаблари

таққосланганда;

- одатдаги маҳсулот ўрнини янги маҳсулот эгаллаган даврда.

Алоҳида даражадаги сифат кўрсаткичларига аниқ бир ишчи жойи ва технологик жараён учун белгиланган меъёр, талаб, миқдор кабилар киради. Алоҳида олинган ёки белгиланган сифат кўрсаткичлари нисбий таққосланмайди. Улар ҳам ашё ва маҳсулот хусусиятидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Ҳар бир тармоқ маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида сифат кўрсаткичларининг ҳам умумий, ҳам алоҳида олинган кўринишларидан фойдаланиши мумкин. Масалан, донни сақлаш ва қайта ишлаш корхоналарида донни қайта ишлашдан олинган уннинг умумий сифат кўрсаткичлари белгиланган бўлиб, унинг навлари бўйича таққосланиши ҳисобланади. Ишлаб чиқарилган уннинг сифатини аниқлашда олий, биринчи, иккинчи, учинчи ёки ёрма каби нав кўрсаткичларидан фойдаланилади. Бу навлар ўртасида фарқ бўлиб, улар истеъмол даврида намоён бўлади. Бундай сифат кўрсаткичларини истеъмолчининг талаби асосида технологик босқичларга боғлиқ ҳолда ўзгартириш мумкин. Шунингдек, бу тармоқда шундай сифат кўрсаткичлари ҳам борки, уларни бошқа кўрсаткичлар билан солиштириб ёки уларни истеъмолчиларнинг талабларига кўра ўзгартириб бўлмайди. Улар табиий шароит ҳамда ҳам ашё ва маҳсулотнинг ўзига хос хусусияти асосида аниқланади. Бундай сифат кўрсаткичлари алоҳида бошқа тармоқларда учрамайдиган хусусиятга эгадир.

Қабул қилинган доннинг сифат кўрсаткичлари махсус ташкил қилинган лабораторияларда аниқланади ва унинг натижалари иловада келтирилган 36-сонли “Қабул қилинган дон миқдори ва сифатини ҳисобга олувчи китоб” ҳужжати билан расмийлаштирилади. Бу ҳужжат бухгалтерияда ҳар бир сақланиш жойи бўйича очилиб, дон сифати ва миқдорининг ўзгариши назорат қилиб турилади.

Қабул қилинган доннинг намлилиги ва бошқа аралашмаларнинг белгиланган меъёрдан ошиб кетиши, яъни сифат кўрсаткичларининг пасайиши дон миқдорининг ошиб кетишига олиб келади. Тармоқда бу кўрсаткичлар салбий натижа ҳисобланиб, унинг олдини олиш бугунги

кундаги асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

1-жадвал

Қабул қилинаётган доннинг сифат кўрсаткичлари<sup>4</sup>

| №  | Сифат кўрсаткичлари                     | Дон турлари бўйича<br>меъёри (%) гача |        |
|----|-----------------------------------------|---------------------------------------|--------|
|    |                                         | Бугдой                                | Жавдар |
| 1  | 2                                       | 3                                     | 4      |
| 1. | Намлилиги                               | 14                                    | 14     |
| 2. | Ахлатли аралашма                        | 2                                     | 2      |
| 3. | Заҳарли ўсимликлар уруғининг аралашмаси | 0,05                                  | 0,05   |
| 4. | Бошқа дон аралашмалари                  | 5                                     | 5      |
| 5. | Пуч дон аралашмаси                      | 1                                     | 1      |
| 6. | Табиий оғирлиги (г/л)                   | 750                                   | 700    |
| 7. | Ёпишқоқлик даражаси                     | 23                                    | 23     |

Сифат кўрсаткичларининг тўғри баҳоланмаслиги, улар тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш асоссиз йўқотишларни келтириб чиқаради. Донни сақлаш ва қайта ишлаш тармоғида белгиланган технологик тартиб бўйича қабул қилинган доннинг сифат кўрсаткичи даражасига етказиш учун унга биринчи ишлов берилади. Сифатсиз дон махсус технологиялар асосида курилади ва ҳар хил аралашмалардан тозаланади. Дон турли мол етказиб берувчилардан қабул қилиниб олинганлиги туфайли, уларнинг сифати ҳар хил бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда сифати белгиланган сифат кўрсаткичлардан юқори бўлган дон партиялари ҳам қабул қилинади. Бундай сифатли дон партияларига ҳеч қандай бирламчи ишлов берилмасдан сақлаш омборларига жойланади. Бу ерда икки ҳолатни кўриш мумкин. Биринчиси, қабул қилинган сифатсиз донни сифат кўрсаткичлари даражасига етказиш учун маълум миқдорда харажат қилиш. Бу харажатларга асбоб-ускуналарнинг эскириши, сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатлари, меҳнат ҳақи харажатлари ва унга нисбатан ажратиладиган мажбурий ажратмалар, электр энергия ва бошқа шунга ўхшаш харажатлар киради.

<sup>4</sup> Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Дон ва донни қайта ишлашдан олинган маҳсулотлар билан бўладиган операциялар ҳисоби-ни юритиш ва расмийлаштириш бўйича йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида» 2001 йил 20 мартдаги 137-сонли қарори. - Т.: «Шарқ», 2001.-320 б.

Иккинчи ҳолат эса сифатли хом ашё қабул қилиш ҳисобига харажатларни тежаб қолиш.

Дон сақланиш даврида юқори намлик ва ҳар хил аралашмалар ҳисобига ўз миқдорини ўзгартиради, яъни технологик қайта ишлов натижасида унинг миқдори камаяди. Ўртадаги фарқни аниқлаш учун дон сифати кўрсаткичларини ҳисобга олувчи 36-сонли “Қабул қилинган дон миқдори ва сифатини ҳисобга олувчи китоб” ҳужжат маълумотларидан фойдаланамиз. Сифат кўрсаткичлари таъсирида дон миқдорининг ўзгариши белгиланган тартиб бўйича қуйида келтирилган 1 ва 2- формулалар орқали аниқланади:

$$1) \quad X = \frac{100(a - b)}{100 - b}, \quad [1]$$

бу ерда  $X$  - аниқланадиган миқдор;

$a$  - қабул қилишдаги намлилиқ даражаси;

$b$  - бирламчи қайта ишлов берилгандан кейинги намлилиқ даражаси.

$$2) \quad X = \frac{(e - z) \times (100 - d)}{100 - z}, \quad [2]$$

бу ерда  $X$  - аниқланадиган миқдор;

$e$  - қабул қилинадиган ахлатли аралашма даражаси;

$z$  - бирламчи қайта ишлов беришдан кейинги даража;

$d$  - биринчи формула асосида намлилиқнинг пасайишидан кўрилган йўқотиш.

Мисол. Буғдой дони қабул қилингандаги миқдори 9020 тонна, баҳоси 150000 сўм, намлилиқ даражаси - 15,1фоиз, ахлатли аралашмаси - 1,5 фоиз. Биринчи ишлов берилгандан кейинги намлилиги - 14,0 фоиз, ахлатли аралашма 1 фоизни ташкил қилди.

$$1) \quad X = \frac{100(15,1 - 14,0)}{100 - 14,0} = \frac{110}{86} = 1,28\%$$

$$2) X = \frac{(1,5 - 1) \times (100 - 1,28)}{100 - 1,0} = \frac{0,5 \times 98,72}{99} = \frac{49,36}{99} = 0,49\%$$

$$\text{Жами} = 1,28 + 0,49 = 1,77\%$$

Демак, қабул қилинган дон партиясининг белгиланган сифат даражаларига келтириш даврида, унинг миқдори 1,77 фоизга камайди.

Миқдор ва сифат кўрсаткичларини бир-бирига боғлашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\sum X = (\sum D \times \sum \partial) : 100, \quad [3]$$

бу ерда  $\sum X$  - аниқланаётган сумма;

$\sum D$  - қабул қилинган доннинг жами суммаси;

$\sum \partial$  - аниқланган фарқлар миқдори.

Бизнинг мисолимизда:

$$\sum X = \frac{(1353000000 \times 1,77)}{100} = 23948100 \text{ сўм}$$

Демак, бу ерда бонификация ва рефакция маблағи 23 948 100 сўмни ташкил қилади. Бу сумма сифатсиз дон топширган мол етказиб берувчилардан чегириб қолинган сумма ҳисобига қопланади.

Келтирилган мисол асосида шуни айтиш мумкинки, сифатга берилган таъриф, уни баҳолаш ва қўллаш кўрсаткичлари ҳамда меъёрларидан ташқари сифат харажатлари ҳам мавжуддир. Сифат харажатлари билан бир қаторда уларнинг ҳисоби ҳам майдонга чиқади. Шу кунгача сифат харажатлари ва ҳисоби кам ўрганилган бўлиб, бу борада аниқ фикрлар деярли билдирилмаган. Шу сабабдан биз энг аввало сифат харажатлари тўғрисида тушунча, уларни гуруҳлаш, ҳисобга олиш ва ҳисобдан чиқариш борасида фикр билдиришни мақсадга мувофиқ деб биламиз. “Сифат харажатлари” сўзи “Маҳсулот сифати” ёки “Хом ашё сифати” сўзларидан мантиқан фарқ қилади ва улардан ажралмасдир. Чунки бу харажатлар фақат хом ашё ва маҳсулотларнинг сифати учун хизмат қилади. Кўриб ўтилганидек, ишлаб

чиқариш жараёнидаги сифат кўрсаткичларидан биринчиси - бу хом ашё ва бутловчи буюмларнинг сифат кўрсаткичларидир. Албатта, бу кўрсаткич ишлаб чиқарилган маҳсулот сифати ва миқдорини белгилашда катта аҳамиятга эга ҳамда бу кўрсаткич айнан ишлаб чиқариш жараёнига тегишлидир. Шу туфайли бу жараён айнан ишлаб чиқариш ҳисобига ҳам тегишлидир деган фикрни билдириш мумкин.

Тармоқнинг бугунги кундаги муаммоларидан яна бири - бу дон сифат кўрсаткичлари даражаси туфайли содир бўладиган фарқларни ҳисобдан чиқариш тартибини назарий, амалий ва илмий асосланган ҳолда аниқлаб олишдир. Сифат харажатлари ва унинг ҳисобини ташкил қилиш бевосита ишлаб чиқаришнинг ўзига хос технологик хусусиятлари асосида амалга оширилиши ҳамда сифат харажатларини ҳисобга олиш учун тармоқ корхоналари ишчи счётлар режасида қўшимча счётлардан фойдаланиш мумкинлиги, бу счёт маълумотларидан фақат ички фойдаланувчилар фойдаланиши, унинг маълумотлари корхона балансида кўрсатилмаслиги, шунингдек, сифат харажатлари ва унинг ҳисоби маълумотлари сир сақланиши кабилар ишлаб чиқариш ҳисоби белгиларини ўзида намоён қилади. Ишлаб чиқариш ҳисобида харажатлар маълум бир даврдан кейин чегараланганлиги туфайли, ишлаб чиқариш харажатлари таркибига асосан хом ашё ва бутловчи буюмларга тааллуқли сифат харажатларини киритиш катта аҳамиятга эга.

Бу тармоқ хўжалик фаолиятида бошқа сифат кўрсаткичлари бўйича ҳам харажатлар содир бўлиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифат кўрсаткичларига донни қайта ишлашдан олинган унни харидорга жўнатишдан олдин белгиланган технологик тартиб бўйича маълум бир муддатда тиндириш жараёнини киритиш мумкин. Бу жараёнда ҳам албатта, маълум миқдорда харажатлар содир бўлади. Лекин бу харажатлар ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишга тайёрлаш босқичига кирганлиги туфайли, уларни сотиш харажатларига ёки сотилган маҳсулот таннархига киритиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, маҳсулот тайёрлаш жараёнини ифодаловчи, жумладан, технологик жиҳозлар ва ишчилар малакасининг сифат кўр-

саткичлари билан боғлиқ харажатларнинг ишлаб чиқариш жараёнига тааллуқли қисмини ишлаб чиқариш ҳисобида кўриб ўтиш мумкин. Бу харажатларга янги технологияни ўзлаштириш харажатлари, ишчи, ходимларнинг янги технологияни қўллаш бўйича малакасини ошириш харажатлари киради.

Тармоқда асосий сифат харажатлари шартли тўғри харажатлар ҳисобланади, лекин аниқ бир маҳсулот таннархига киритилмайди. Бу харажатлар олдиндан сифатсиз хом ашё топширган мол етказиб берувчилар ҳисобидан ташкил қилинган маблағлардан қопланади. Бундан ташқари айрим хом ашё ва маҳсулотлар таркибини белгиламайдиган сифат харажатлари, яъни таъкидлаб ўтилган янги технологияни ўзлаштириш ва ишчи-ходимларнинг малакасини ошириш харажатлари ҳисобланиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот турлари ҳамда навлари ўртасида мутаносиб тақсимланиши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, сифат харажатларига қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Сифат харажатлари - бу қабул қилинган ёки ишлаб чиқарилган маҳсулотни белгиланган технологик меъёр ва талабларга жавоб берадиган даражага келтириш ҳамда ишлаб чиқаришни замон талабларига мос ҳолда ўзлаштириш учун сарфланган чиқимлар йиғиндисидир». Сифат харажатлари ҳам ишлаб чиқариш ҳисоби усуллари ва тамойиллари асосида ҳисобга олинади ва бу харажатлар миқдори тармоқда белгиланган тартиб ҳамда меъёр асосида амалга оширилади. Донни сақлаш ва қайта ишлаш тармоғида бундай тартиб ва меъёрлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 20 мартдаги 137- сонли қарори билан тасдиқланган «Дон ва донни қайта ишлаш маҳсулотлари билан бўладиган операциялар ҳисобини юритиш ва расмийлаштириш бўйича йўриқнома» сида келтирилган. Қабул қилинган доннинг сифатини яхшилашдаги бирламчи қуриштириш ва тозалаш харажатлари муомала харажатлари деб аталиб, уларни ҳисобга олиш ва ҳисобдан чиқариш усуллари бошқа ёрдамчи ишлаб чиқаришдагилардан фарқ қилади. Анъанавий тармоқ бухгалтерия ҳисоби ва услубий қўлланмаларда бундай харажатларни қоплаш учун 42-«Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича бонификация ва рефакция» счёти очилиб



муомала харажатлари шу счёт ҳисобига қопланиши кўрсатиб ўтилган. Агар қабул қилинаётган доннинг сифат даражаси белгиланган меъёрлардан паст бўлса рефакция қўлланилади, сифати юқори бўлса, бонификация қўлланилади. «Бонификация» мол етказиб берувчини рағбатлантириш бўлса, «Рефакция» уни моддий жазолашдир. Бонификация ва рефакция суммаси тармоқда қабул қилинаётган дон шартнома баҳосига нисбатан фоизларда белгиланади.

Ҳозирги кунда кўп мутахассислар бонификация ва рефакция операциялари бўйича суммаларни корхонанинг молиявий натижасида ёки резерв фондида ифодамоқдалар. Бундай қарашлар белгиланган анъанавий тартиб ҳамда маблағлардан тўғри фойдаланиш тамойилларининг бузилишига олиб келади. Шунингдек, БХМСнинг 21-стандартида ҳам «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича бонификация ва рефакция» счёти кўрсатилмаган. Бизнинг фикримизча, тармоқнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда донни сақлаш ва қайта ишлашда бонификация ва рефакция операцияларининг қўлланилиши табиий ҳолдир. Шу сабабли бу тармоқ ўз ишчи бухгалтерия ҳисоби счётлар режасига бонификация ва рефакция операцияларини ҳисобга олувчи счётларни киритиши ва ўз ҳисоб сиёсатида кўрсатиб ўтишини зарурий шарт деб биламиз.

Бонификация ва рефакция операцияларини ҳисобга олиш ҳамда ҳисобдан чиқаришда қуйидаги счётларни таклиф қиламиз:

1800-«Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича бонификация ва рефакция харажатлари»;

1810-«Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция»;

1820-«Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашда тармоқ ичидаги бонификация ва рефакция»;

1830-«Айирбошлаш операциялари бўйича бонификация ва рефакция»;

1840-«Бошқа операциялар бўйича бонификация ва рефакция»;

1850-«Бонификация ва рефакция харажатларини қайта тақсимлаш»;

1860-«Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ қу -

ритиш, тозалаш ва бирламчи ишлов беришдаги харажатлар»;

1870-«Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ куритиш, тозалаш ва бирламчи ишлов беришдаги йўқотишлар»;

1880-«Донни сақлаш ва куритишда янги технологияга ўтиш билан боғлиқ бонификация ва рефакция маблағларига кирадиган харажатлар»;

1890-«Бонификация ва рефакция бўйича бошқа харажатлар».

Кўрсатиб ўтилган счётларнинг дебет томони бонификация операцияларини ифодаласа, кредит томони рефакция операцияларини ифодалайди. Агар бонификация операциялари содир бўлса, дебет «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция» счёти, кредит «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счёти, рефакция операциялари содир бўлса, дебет «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счёти, кредит «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция» счётлари бўйича кўрсатилади. Бонификация суммаси ҳисобдан чиқарилса, дебет «Хом ашё ва материаллар» счёти, кредит «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция» бўйича акс эттирилади. Агарда қабул қилинган донни куритиш, тозалаш ва бирламчи ишлов бериш амалга оширилган бўлса, дебет «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ куритиш, тозалаш ва бирламчи ишлов беришдаги харажатлар» счёти, кредит «Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоб» счёти, «Давлатнинг мақсадли фондлари ва суғурта бўйича тўловлар» счёти, «Ёқилғи» счёти, «Асбоб ва ускуналарнинг эскириши» счёти, «Умумишлаб чиқариш» каби счётлар бўйича ифодаланади. Ҳисобот даврининг охирида бу харажатлар дебет «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция» счёти, кредит «Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш билан боғлиқ куритиш, тозалаш ва бирламчи ишлов беришдаги харажатлар» счёти каби бухгалтерия ёзувлари асосида ҳисобдан чиқарилади. Бонификация ва рефакция бўйича бошқа операциялар ҳам шу каби бухгалтерия ёзувларида акс эттирилади.

Бонификация ва рефакция операциялари бўйича ишлаб чиқариш хара-

жатларини тўғри ҳисобга олиш ҳамда ҳисобдан чиқариш дон ва дон маҳсулотлари қийматларининг сунъий ошиб ёки камайиб кетишида асосий омиллардан бири ҳисобланади. Бундай бажарилган ишларни амалга ошириш учун сарфланган харажатларни ҳисобга олишнинг бошқа бир вариантыни ҳам таклиф қилиш мумкин. Бунинг учун юқорида таклиф қилинган сифат счётлари деб аталувчи счётлар қаторига 2315- «Донни сақлаш учун қуришти, тозалаш ва биринчи ишлов бериш» номли счёт киритилади. Ой давомида ушбу счётнинг дебет томонида донни қуришти, тозалаш ва биринчи ишлов бериш харажатлари йиғилади ҳамда ойнинг охирида бу харажатлар рефакция маблағлари ҳисобидан қопланади. Бу ҳолда донни қуришти, тозалашдаги харажатлар дебет «Донни сақлаш учун қуришти, тозалаш ва биринчи ишлов бериш» счёти, кредит харажат счётлари бўйича бухгалтерия ёзувларида ҳисобга олинади. Бу счёт харажатларини ҳисобдан чиқариш дебет «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олишдаги бонификация ва рефакция счёти», кредит «Донни сақлаш учун биринчи ишлов бериш» счёти бўйича акс эттирилади.

1800 - «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича бонификация ва рефакция» счёти ва унинг тизимидаги счётлар йиғиб-таксимловчи счётлар ҳисобланиб, таъкидлаб ўтганимиздек, бу счёт маблағлари сифатсиз хом ашё топширган мол етказиб берувчилар ҳисобидан шаклланади ҳамда унинг маблағларидан сифат харажатларини қоплашда фойдаланилади.

Тармоқда тасдиқланган йўриқнома бўйича дон сифати кўрсатилган меъёрлардан паст бўлганда қуйида келтирилган 2- жадвал бўйича рефакция операциялари амалга оширилади. Ушбу жадвалда донни сақлаш ва қайта ишлаш корхоналарининг асосий хом ашёси бўлган буғдой дони учун рефакция миқдори келтирилган. Қолган дон турлари бўйича ҳам алоҳида рефакция миқдори белгиланади. Рефакция операциялари 2-жадвалда кўрсатилган миқдор асосида ҳар бир қабул қилинган дон партиялари бўйича алоҳида-алоҳида қўлланилади. Ҳар бир қабул қилинган дон партиялари бўйича рефакция операциялари юқорида келтирилган 1 ва 2- формула бўйича ҳисоб-китоблар натижалари асосида амалга оширилади. Рефакция операциялари

фақат сифати белгиланган меъёрдан паст бўлган дон партиялари учун қўлланилади. Қабул қилиб олинаётган дон сифати белгиланган меъёрда бўлса, ундай дон партиялари учун белгиланган тартибда бонификация операциялари амалга оширилади. Кўриб ўтилган сифат кўрсаткичларининг ишлаб чиқариш жараёнида микдор кўрсаткичларига айланиши тармоқ миқёсида сифат харажатлари ва унинг ҳисобини ташкил қилиш усулларига бўлган талабнинг янада ошишига олиб келади.

2- жадвал

Сифат меъёридан паст бўлган буғдой партиялари учун рефакция тартиби бўйича микдор<sup>5</sup>

| № | Сифат кўрсаткичлари                                | Ҳар бир<br>фоиз учун | Рефакция<br>микдори (%) |
|---|----------------------------------------------------|----------------------|-------------------------|
| 1 | 2                                                  | 3                    | 4                       |
| 1 | Белгиланган меъёрдан юқори намлилиқ                | 0,1                  | 0,1                     |
| 2 | Белгиланган меъёрдан юқори ахлатли<br>аралашма     | 0,1                  | 0,1                     |
| 3 | Ортиқча шағал ва металл аралашмаси                 | 0,01                 | 0,05                    |
| 4 | Аччиқ мия ва чирмович уруғи аралаш-<br>маси        | 0,01                 | 0,1                     |
| 5 | Бошқа захарли ўсимликлар аралашмаси                | 0,1                  | 0,03                    |
| 6 | Бошқа дон аралашмалари                             | 0,1                  | 0,01                    |
| 7 | Табиий оғирлиги белгиланган меъёрдан<br>паст бўлса | 10 г/л               | 0,1                     |
| 8 | Пуч дон микдори 10 % дан ошса                      |                      | 0,5                     |
| 9 | Ёпишқоқлик даражаси 23 % дан кам                   |                      | 2,0                     |

Бундан ташқари сифатли дон партиялари учун бонификация тартиби қўлланилади. Масалан, қабул қилиб олинган буғдойнинг намлилиқ даражаси белгиланган меъёрдан паст бўлса, ҳар бир 0,1 % намлик учун (12 % дан кам бўлмаган ҳолда), ахлатли аралашма белгиланган меъёрдан кам бўлса ҳар 0,1% учун 0,1 % микдорда қўшимча ҳақ тўланади.

Юқорида билдирилган таклиф ва фикрлар, жумладан тармоқда сифат харажатларини ҳисобга олувчи «Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бўйича бони-

<sup>5</sup> Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Дон ва донни қайта ишлашдан олинган маҳсулотлар билан бўладиган операциялар ҳисоби-ни юритиш ва расмийлаштириш бўйича йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида» 2001 йил 20 мартдаги 137-сонли қарори. - Т.: «Шарқ», 2001.-320 б.

фикация ва рефакция» счёталарининг амалиётга жорий қилиниши ва корхона ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши сақланаётган дон сифатини яхшилаш учун қилинган харажатлар тўғрисида аниқ маълумот олиш ҳамда бу маълумотлар асосида қабул қилиб олинган дон сифатини назорат қилиб туриш натижасида асоссиз йўқотишларнинг олдини олишга имкон яратилади. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби фани назарияси ҳамда ишлаб чиқариш ҳисобида янги харажат турлари ва ҳисобининг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳозир кун амалиётида «Ўздонмахсулот» акционерлик компаниясига қарашли корхоналар ҳисоб тизимида юқорида кўриб ўтилган бонификация ва рефакция маблағлари, резерв фонди таркибига кирувчи 8912- «Бонификация ва рефакция маблағлари» номли счётада ҳисобга олиб борилмоқда. Бу эса бухгалтерия ҳисобининг «Харажатларнинг қопланиши» ёки «Резервнинг шаклланиши» тамойилининг мантиқан ва мазмунан бузилишига олиб келади. Чунки бу маблағлар ҳеч қандай захира фондига кирмайди. Аксинча, улар бир-бирини қоплаш мақсадида ташкил қилинадиган харажатларнинг бир тури ҳолос.

### **Фойдаланилган адабиётлар рўйхати**

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Дон ва донни қайта ишлашдан олинган маҳсулотлар билан бўладиган операциялар ҳисобини юритиш ва расмийлаштириш бўйича йўриқномани тасдиқлаш тўғрисида» 2001 йил 20 мартдаги 137-сонли қарори. - Т.: «Шарқ», 2001.-320 б.
2. Каримов И.А. Ижобий ишларимизни охирига етказайлик. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. – 17 б.
3. Барамзин С.В. Мастеру о качестве продукции.-М.:«Машиностроение», 1987.- 104 с.
4. Моисеев А.В. Экономический словарь-справочник рабочего.- М.: Политиздат, 1984.- 240 с.